



УДК 159.9.01–025.13

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕТЕРМІНАНТ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК СИСТЕМНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ

Мельничук М.М., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

У статті наведені узагальнені дослідження толерантності, які торкаються підходів до її змісту. Показано, що толерантність – це складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, що має кілька ліній прояву й розвитку.

Ключові слова: толерантність, терпимість, відвертість, поблажливість, безконфліктність, емпатія, системний підхід.

В статье приведены обобщенные исследования толерантности, касающихся подходов к ее пониманию. Показано, что толерантность – это сложный, многоаспектный и многокомпонентный феномен, имеющий несколько линий проявления и развития.

Ключевые слова: толерантность, терпимость, откровенность, снисходительность, бесконфликтность, эмпатия, системный подход.

Melnichuk M.M. THE INVESTIGATION OF THE FACTORS OF TOLERANCE AS A SYSTEM CHARACTERISTIC OF PERSONALITY

The article is devoted to the study of tolerance, approaches to its understanding. It has been shown that tolerance – is a complex, multifaceted phenomenon that has several lines of study and development.

Key words: tolerance, patience, frankness, leniency, peaceableness, frankness, empathy, systems approach.

Постановка проблеми. Змішування культур, індивідуалізація людини, розмаїття релігійних та ідеологічних переконань, поліетнічність, інтенсифікація комунікативних зв'язків, зростання «інакшості» з особливою гостротою ставлять проблему формування толерантності в стосунках між громадянами суспільства та виховання толерантності в підростаючого покоління у світі загалом і в Україні зокрема. Толерантність є важливою загальнолюдською цінністю й основою людських контактів і конструктивної взаємодії на різних рівнях: у взаєминах між окремими особистостями, між різними соціальними групами, культурами тощо. Вона надає можливість існувати складним багатонаціональним державним утворенням, мультикультурному та мультипарадигмальному діалогу, слугуючи запорукою розвитку демократичного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Толерантність є предметом уваги широкого кола науковців, зокрема психологів. Так, аналіз психологічної літератури засвідчує наявність досліджень, присвячених з'ясуванню місця толерантності в процесі набуття особистісної цілісності (О.Г. Асмолов, Є.Ф. Казаков, В.О. Тишков); специфіки міжетнічної толерантності (Н.М. Лебедева, В.М. Павленко, М.І. Пірен, Г.У. Солдатова, Т.Г. Стефаненко, Т.А. Устищенко); толерантності як особистісної риси (С.К. Бондирева, Д.В. Колесов); рис кому-

нікативної толерантності (В.В. Бойко). Розробляються прикладні аспекти формування толерантної свідомості (О.О. Савченко, Л.Д. Шайгерова, О.Д. Шарова) та програми розвитку навичок ненасилля і толерантної поведінки (І.С. Зиміна, В.С. Магун). Окремим напрямком психологічних досліджень є вивчення толерантності до невизначеності (А.І. Гусев, Є.Г. Луковицька, П.В. Лушин, Н.В. Шалаєв) та фрустраційної толерантності (Л.М. Мітіна, І.Г. Попик, О.А. Холодова). У зарубіжній психології розробки проблеми толерантності представлені в дослідженнях стресостійкості й соціальної адаптації (С. Кобейс, Р. Ріге, Т. Холмс); механізмів і проявів агресії (А. Басс, Л. Берковіц, Х. Хекхаузен); національної, релігійної й расової нетерпимості, ксенофобії (Г. Айзенк, Т. Адорно, М. Боуен, Т. Нельсон); особливостей особистості, що самоактуалізується (А. Маслоу); характеристик толерантної та інтолерантної особистості (Г. Олпорт); механізмів емпатії (Е. Еріксон, К. Роджерс); толерантності до невизначеності (С. Баднер, Д. Маклейн) тощо.

Постановка завдання. Незважаючи на інтенсивне зростання робіт, присвячених дослідженню феномену, що вивчається, залишаються неокресленими характеристики як самих проявів толерантності, так і її структури та детермінації. Різні підходи роблять акцент на різних умовах, детермінантах, складових толерантності: це можуть

бути когнітивні, емоційні, ціннісні, психофізіологічні та інші механізми або чинники толерантності. Така її специфіка передбачає необхідність застосування системного підходу до її дослідження, зокрема до вивчення толерантності як системної характеристики особистості. Ця проблема потребує досконалого теоретико-емпіричного вивчення, що дозволить розширити межі психологічного портрету толерантної особистості і, можливо, зможе задовольнити потреби в розвитку толерантних стосунків людей, забезпечуючи безпеку соціальної взаємодії у сучасному суспільстві. Уточнення структури і детермінації толерантності, що дозволить здійснювати її цілеспрямоване формування, є головним завданням роботи та пояснює актуальність обраної теми.

У сучасній психологічній науці існують різні підходи до розуміння сутності толерантності: психофізіологічний (Ф.Ю. Василюк, О.Ю. Клепцова), інтеракційний (О.Г. Асмолов, І.Б. Гриншпун, В.В. Бойко), диверсифікаційний (Г.У. Солдатова, О.Д. Шайгерова), особистісний (Л.І. Рюшина, Т. Адорно, С. К. Бондирева, Д.В. Колесов), екзистенційно-гуманістичний (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Г. Олпорт), соціально-психологічний (В.В. Москаленко), ситуаційний (М. Уолцер). Ці підходи охоплюють широкий спектр проявів і концепцій толерантності: нечутливість до несприятливих впливів; готовність сприймати інших такими, якими вони є, та взаємодіяти з ними на основі згоди і рівності, визнання багатовимірності та різноманітності людської культури; вільний і відповідальний вибір людиною толерантного буттєвого ставлення до життя; особистісні толерантні цінності, установки і смисли; терпимість до різних думок, неупередженість в оцінці людей і подій; здатність протистояти різного роду життєвим труднощам без втрати психологічної адаптації тощо.

Системний підхід до вивчення толерантності дозволяє виокремити три рівні цього інтегрального особистісного феномену: соціально-психологічний, індивідуально-психологічний та психофізіологічний (М.М. Мельничук, В.М. Павленко). До соціально-психологічного виміру толерантності (Н.А. Асташова, О.А. Бенькова, Л.І. Рюшина) належить перш за все певна ціннісно-сенсова система визнання «інакшості» суб'єктів міжособистісної взаємодії, у якій центральне місце посідають цінності поваги до людини як такої та до її права вибору світогляду й життєвої позиції. Цей рівень толерантності, який є вищим стосовно всіх інших рівнів і може розглядатися як «сис-

темоутворювальний чинник», що інтегрує й регулює дію всіх інших, «периферійних», психологічних складових толерантності, пропонуємо назвати прийняттям. Індивідуально-психологічний аспект вивчення толерантності (С.Л. Братченко, І. П. Шкуратова, О.Б. Скрябіна), котрий включає психологічні особливості, що допомагають особистості розбудовувати позитивні конструктивні стосунки як з оточуючими, так і з самою собою, визначаємо як поблажливість. Показано, що дивергентне мислення, емпатія і емоційний інтелект, низка поведінкових умінь і здібностей можуть розглядатися як когнітивні, емоційні й поведінкові неконгруентності індивідуальностей, що складають індивідуально психологічний рівень детермінації толерантності. Психофізіологічний рівень (чи аспект) толерантності, який включає стійкість до зовнішніх впливів, зокрема до нервово-психічної «парціальності» (за В.Д. Небиліциним) властивостей різних індивідів, здатність зберігати стан нервово-психічної рівноваги, стабільність при дії стресорів і чинників, що фруструють (Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, О.В. Шарова), пропонуємо назвати витривалістю. Одним з найбільш релевантних репрезентантів відповідної складової толерантності є нервово-психічна стійкість, що пов'язана зі збереженням емоційної рівноваги і стійкості, зі здатністю продовжувати зберігати складне виконання діяльності в емоційно ускладнених умовах.

Отже, зріла толерантність поєднує особистісні сенси, цінності та установки на співіснування зі світом, когнітивну складність у сприйнятті суперечливого світу, емпатійну готовність до «інакшості» та поведінку, компетентну в терпимості. Системну структуру феномену толерантності складають на соціально-психологічному рівні – прийняття, на індивідуально-психологічному – поблажливість і на психофізіологічному рівні – витривалість.

Для вивчення особливостей взаємозв'язків між показниками кожного рівня системи толерантності та загальним рівнем її вияву було проведено емпіричне дослідження. У ньому перевірялося припущення про те, що рівень вияву толерантності має тісний взаємозв'язок саме із показниками соціально-психологічного рівня, оскільки ієрархія структурних елементів системи толерантності дозволяє верхнім (онтогенетично пізнішим) складовим виконувати регулюючу функцію відносно нижніх. Так людина, яка має ціннісні орієнтації на доброту, гуманність, може компенсувати недостатню психофізіологічну стійкість у міжособистісних відносинах у тих ситуаціях,



які пов'язані із наявністю заперечення, неприйняття, негативних емоцій.

Проведений кореляційний аналіз показав взаємозв'язки толерантності з різними рівнями функціонування психічного. Отримані дані узгоджуються з твердженням щодо детермінованості цього феномену соціально-психологічним рівнем функціонування людини. У той же час використана раніше схема дослідження не дозволяє сформулювати це твердження без обмежень. Для більш обґрунтованого виходу на систему детермінації толерантності як складного соціально-психологічного феномену доцільно звернутися до квазіекспериментального плану дослідження. Цей план припускає формування груп з певними характеристиками для виявлення наявності розбіжностей між цими групами за іншими показниками, що має на меті визначення змінної, яка слугує критерієм виокремлення груп, як чинника відмінностей за показниками, що вивчаються. Крім виявлення відповідних розбіжностей, квазіекспериментальне дослідження для правомірного висновку щодо наявності детермінації потребує контролю інших змінних, що можуть призвести до наявних взаємозв'язків та відмінностей.

У дослідженні взяли участь студенти Полтавського національного педагогічного університету віком 20–21 рік, які навчаються за різними спеціальностями на п'ятому курсі психолого-педагогічного (69), фізико-математичного (103), історико-географічного (75) факультетів. Обсяг вибірки – 250 осіб. Група студентів мала однаковий вік та рівень освіти. До неї увійшли представники обох статей (149 чоловічої та 101 жіночої статі).

Методики, які були обрані згідно з поставленими задачами для емпіричного дослідження, поділялися за призначенням відповідно до вивчення певних компонентів системи толерантності [4].

Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової зі співавторами та методика діагностики загальної комунікативної толерантності В.В. Бойка використано як інтегральні показники толерантності, з урахуванням того, що перший опитувальник більше спрямований на дослідження рівня особистісних установок і ставлень, а другий – на поведінку в реальному спілкуванні. З метою дослідження виключно соціально-психологічного рівня детермінації толерантності, релевантним репрезентантом якого є саме ціннісно-сміслова сфера особистості, був використаний опитувальник цінностей Ш. Шварца. У блоці дослідження індивідуально-психологічного рівня

детермінації толерантності для вивчення показників когнітивного й емоційного компонентів були застосовані: тест дивергентного (творчого) мислення Ф. Вільямса, опитувальник для діагностики здібності до емпатії (за А. Мехрабіаном, Н. Епштейном) та методика визначення рівня емоційного інтелекту Н. Холла. Методика дослідження малюнкової фрустрації (за С. Розенцвейгом) спочатку включена в дослідження як показник поведінкового компоненту психологічного рівня, але була використана теж як діагностичний інструмент, що більш інтегрально оцінює толерантність і на індивідуально-психологічному, і на соціально-психологічному рівнях, виходячи за межі вузької поведінкової складової толерантності. Для емпіричного дослідження психофізіологічного рівня детермінації толерантності була використана методика оцінки нервово-психічної стійкості (Ленінградська військово-медична академія імені С.М. Кірова).

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз результатів проводився за допомогою методів математичної статистики SPSS. Для визначення впливу різних рівнів функціонування особистості на толерантність було використано квазіекспериментальний план дослідження з застосуванням лінійних моделей (дисперсійний аналіз, зокрема і з коваріатами) для порівняння виділених груп.

Виокремлення груп з різним ступенем виразності важливих для дослідження характеристик проводилося в такий спосіб. На основі кожної зі шкал – нервово-психічна стійкість (психофізіологічний рівень), дивергентне мислення та емпатія (індивідуально-психологічний рівень) – було сформовано по три групи досліджуваних. Приблизно 25% найбільш низьких і найбільш високих показників за кожною шкалою склали відповідно першу і третю групу за виразністю відповідної змінної, а всі інші респонденти увійшли в склад другої, середньої групи. Соціально-психологічний рівень аналізувався через призму ціннісних орієнтацій. Для отримання узагальнюючого показника ціннісної сфери завдяки кластерному аналізу методом k-середніх було виокремлено чотири групи з різними ціннісними орієнтаціями: 1) егоцентричний тип; 2) ціннісні орієнтації перехідного періоду при сепарації від родини; 3) просоціальний та 4) аскетичний типи. До першого типу належить 8,4% вибірки. Його представники центровані на власному задоволенні, досягненні власних цілей, статусі і домінуванні над іншими. Респонденти другого типу складають 38,8% загальної

вибірки. Їх систему ціннісних орієнтацій, ставлення до життя можна інтерпретувати, як юнацькі намагання встановити власну незалежність, певний максималізм і показову свободу щодо традицій і правил, бажання отримати задоволення від життя. Вони занепокоєні власною незалежністю, матеріальним статусом, бажанням жити тут і тепер, не дуже переймаючись наявними нормами і традиціями. До просоціального типу ціннісних орієнтацій належать 26,0% вибірки. Він характеризується досить зрілим ставленням до життя, орієнтований на високі гуманістичні цінності, позитивне ставлення до людей, тобто є соціо- чи навіть духовноцентрованим. Четвертий тип налічує 26,8% вибірки. Його представники відзначаються зменшеною орієнтацією на ризик, нові враження, зміни в житті, отримання власного задоволення, недостатнім бажанням формулювати власні цілі, бути автономним і допитливим тощо. Крім того, наявне суттєве розходження нормативного та поведінкового рівнів цінностей, що може свідчити про недостатню дієвість цінностей, їх мале втілення в реальну поведінку та життя. Важливо зазначити, що останнє характерно і для другого типу.

Отримані типи цінностей і групи з різною виразністю нервово-психічної стійкості, дивергентного мислення та емпатії вводилися в одно- чи двохфакторний дисперсійний аналіз (з апостеріорним порівнянням груп і вивченням параметрів моделі), де залежну двомірну змінну толерантність складала «Індекс толерантності» і комунікативна толерантність. Також використалися в різних сполученнях коваріати соціальна адаптація і вказані вище шкали, за якими виокремлювалися три рівні виразності.

Виявлено, що типи цінностей здатні пояснити від 33,9 до 66,7% (в залежності від багатомірного критерію) дисперсії толерантності при $p < 0,001$ і для одомірного, і для багатомірних критеріїв. Найбільший внесок у розбіжності між групами вносять низькі показники толерантності егоцентричного типу та високі – просоціального. Це підтверджує результати кореляційного аналізу і свідчить, що орієнтація на загальнолюдський рівень цінностей, тобто домінування принаймні просоціального, можливо, і духовного рівня в структурі особистості (за Б.С. Братусем), взаємопов'язане з толерантним ставленням до інших, тоді як егоцентрична орієнтація може призводити до інтолерантності.

Введення трьох коваріат (p для всіх $\leq 0,007$) знижує частку поясненої типами цінностей дисперсії толерантності як двомірної змінної від 7,4 до 14,0%. При цьо-

му 71,0% її дисперсії може бути пояснений соціальною адаптацією, 6,5% – дивергентним мисленням, 4,0% – емпатією, що свідчить про високу прогностичність моделі. Тому суттєва частка поясненої типами цінностей дисперсії толерантності обумовлена спільними взаємозв'язками різного ґенезу з вказаними коваріатами, котрі можуть пояснюватися як обумовленістю останніх ціннісною сферою, так і їх спільною обумовленістю, наприклад, рівнем зрілості особистості. Отримані дані свідчать, що приналежність до егоцентричного типу цінностей у порівнянні з просоціальним типом, по-перше, характеризується меншим рівнем спільної поясненої дисперсії шкал толерантності з вказаними вище змінними, а по-друге – має значно більші можливості для пояснення комунікативної інтолерантності. Проведений аналіз підтверджує отримані раніше результати щодо взаємозв'язку толерантності насамперед з соціально-психологічним рівнем функціонування особистості.

Виявлено наявність впливу психофізіологічного рівня функціонування людини на комунікативну толерантність ($p = 0,006$; частка поясненої дисперсії при врахуванні типу цінностей і дивергентного мислення – 4,5%): спостерігається зростання інтолерантності разом зі зростанням нервово-психічної стійкості. Також показаний взаємовплив типу ціннісних орієнтацій і психофізіологічного рівня в детермінації комунікативної толерантності ($p = 0,005$; частка поясненої дисперсії – 6,6%): при домінуванні загальнолюдських та просоціальних цінностей високий рівень нервово-психічної стійкості сприяє толерантності, тоді як в іншому випадку – перешкоджає. З толерантністю на рівні рис і установок особистості така закономірність слабкіше і вона може бути пояснена соціально-психологічними чинниками. Це підтверджує отримані дані щодо різновекторності окремих аспектів толерантності, а також може розглядатися як свідчення процесу перебудови психофізіологічного рівня: під впливом більш високих «поверхів» психіки цей рівень стає не базою для «твердошкірості», байдужості і жорсткості в стосунках, а основою для толерантної поведінки, уваги до інших й утримання від негативних поведінкових патернів.

При розгляді змінних індивідуально-психологічного рівня виявлено, що толерантність лінійно зростає при зростанні рівня дивергентного мислення, причому значно виразніше між середнім і високим рівнем останнього. Показано, що значна міра взаємозв'язку толерантності та дивергентного



мислення обумовлена соціально-психологічними чинниками, але не зводиться до них, маючи власну унікальну складову, що і дозволяє говорити про дивергентне мислення як окрему детермінанту толерантності ($p < 0,004$, частка поясненої при врахуванні інших змінних дисперсії – від 3,2 до 6,3% за різними багатомірними критеріями). Проведений аналіз показує, що наявний з емпатією прямий взаємозв'язок «Індексу толерантності» не можна розглядати як причинно-наслідковий у тому чи іншому напрямку.

Отже, квазіекспериментальне дослідження показало, що всі три рівні функціонування особистості детермінують толерантність, хоча найбільш вагомою детермінантою виступає соціально-психологічний рівень. Використані в роботі лінійні моделі є достатньо прогностичними: типи цінностей, соціальна адаптація, дивергентне мислення, нервово-психічна стійкість та емпатія пояснюють до 90,2% варіативності толерантності на рівні рис і установок особистості та до 58% – більш наближеної до поведінкового рівня комунікативної толерантності.

Висновки з проведеного дослідження. 1. Толерантність можна вивчати як системну характеристику особистості, що має рівневу структуру детермінації: психофізіологічний, індивідуально-психологічний і соціально-психологічний рівні. Виходячи з системно-рівневого розуміння, запропоновано розглядати толерантність як прийняття (толерантність на соціально-психологічному рівні), поблажливість (толерантність на індивідуально-психологічному рівні) та витривалість (толерантність на психофізіологічному рівні).

2. Детермінують толерантність усі три рівні функціонування особистості, хоча найбільш вагомою детермінантою виступає соціально-психологічний рівень. За допомогою використаних у роботі лінійних моделей виявлено, що типи цінностей (насамперед егоцентричний і просоціальний),

соціальна адаптація, дивергентне мислення, нервово-психічна стійкість та емпатія зумовлюють варіативність толерантності на рівні рис і установок особистості та на поведінковому рівні. Таким чином цінності, дивергентне мислення, нервово-психічна стійкість є чинниками толерантності, що дає можливість визначити її як системну характеристику особистості студентів. Визначальним чинником толерантності є ступінь розвитку і сформованості соціально-психологічного рівня функціонування особистості, який обумовлює характер інших рівнів цього функціонування. Існує взаємовплив соціально-психологічного та психофізіологічного рівнів: за умови домінування загальнолюдських та просоціальних цінностей високий рівень вираженості нервово-психічної стійкості сприяє толерантності, тоді як у протилежному випадку перешкоджає їй.

Перспективою подальших досліджень є перехід до більш широкого вивчення загальної системи толерантності з урахуванням її різних складових, чинників і механізмів, поглиблений аналіз місця емоційних і психофізіологічних аспектів толерантності в цій системі, звернення до ситуаційних і контекстуальних особливостей і детермінант толерантності та подальша розробка методичного інструментарію вимірювання толерантності як багаторівневого феномену.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию / А.Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2000. – 255 с.
2. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 301 с.
3. Психодиагностика толерантности личности / под редакцией Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.
4. Солдатова Г.У. Практическая психология толерантности // Межкультурный диалог: толерантность, открытость, лояльность, цивилизация (документы и публикации) [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://www.tolz.ru/library/?de=0&id=425>.